

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Opgetekend

Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425

van Egmond, A.J.

Publication date

2019

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Egmond, A. J. (2019). *Opgetekend: Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Samenvatting

Opgetekend. Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425

Tussen 1345-1425 resideerden de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen uit het Beierse huis regelmatig en gedurende langere perioden op het Binnenhof in Den Haag, waar zij een middelgrote hofhouding hielden en zich omringden met kostbaarheden. Het was voor een middeleeuwse vorst noodzakelijk zijn positie te bestendigen door middel van materiële representatie: de graven van Holland waren daarop geen uitzondering. De culturele activiteiten van deze Beierse graven werden al eerder onderzocht; een brede studie naar de materiële representatie ontbrak voorsnog. Onderwerp van deze kunsthistorische studie is het geheel aan luxe objecten en afbeeldingen waarmee het beeld van een competente vorst werd gecreëerd, ten overstaan van gelijken en onderdanen: de tekens die de vorst als zodanig identificeerden, de voorstellingen die de grafelijke positie en ambitie verbeeldden en de aankleding en objecten die de graaf en diens omgeving verrijkten.

Van deze materiële representatie is weinig bewaard gebleven. Wel is dankzij de grotendeels overgeleverde financiële administratie voor een aanzienlijk deel na te gaan welke objecten voor de grafelijke familie werden verkregen. Het gaat om ruim 150 rekeningen van verschillende ambtenaren die in lengte variëren van enkele bladen tot 200 folia. Deze Hollandse rekeningen zijn niet eerder volledig en systematisch doorzocht op zoek naar betalingen die duidelijk kunnen maken welke objecten, wanneer, door, van en voor wie werden vervaardigd of aangeschaft. De graven resideerden ook in het graafschap Henegouwen en lieten een plaatsvervanger besturen in het hertogdom Beieren-Straubing; daar zijn eveneens rekeningen met betalingen voor objecten genoteerd en bewaard gebleven. Het bestaan en de relevantie van deze elders geregistreerde administraties worden in deze studie erkend; op basis van een analyse van de eigenschappen van deze rekeningreeksen en de verhouding tussen deze documenten is echter een keuze gemaakt voor concentratie van het onderzoek op het Hollandse hof met als corpus vooral het Middelnederlandse rekeningmateriaal.

De vraag naar materiële representatie aan het Haagse hof, met als doel te reconstrueren hoe luxe objecten en afbeeldingen werden gebruikt, geregistreerd en verkregen, kan met behulp van de grafelijke administratie worden beantwoord, voor zover aan deze activiteiten financiële transacties waren gekoppeld die in de rekeningen zijn opgetekend. Evenzogoed vormt dit onderzoek een aanvulling op cultuurhistorische studies naar het Haagse hofleven alsook een bredere context voor kunsthistorische casestudies naar incidentele voorstellingen die aan het hof te relateren zijn.

Representatie: verbeelding van macht

In het eerste deel wordt ingegaan op de objecten met portretten van de graven, voorstellingen die veelal in een bestaande beeldtraditie zijn te plaatsen. Zo wordt duidelijk welke motieven de graven uit het Beierse huis bij de verbeelding van macht, dat wil zeggen hun status en ambities, gebruikten. In hoofdstuk 1 staan de twee meest monumentale vormen van representatie centraal. Van de reeks gravenbeelden en de graftombe, beide in de nu afgebroken hofkapel, is niets bewaard gebleven; ze zijn aan de hand van rekeningposten gereconstrueerd in eerdere studies en hier behandeld met aanvullend materiaal. Voor de tombe voor Margaretha van Brieg-

Liegnitz, de eerste echtgenote van Albrecht van Beieren, werd volgens posten uit 1386-1389 de verwantschapstombe van zijn moeder, Margaretha van Henegouwen, als voorbeeld genomen. Voor haar was als voormalig keizerin van het Roomse rijk een imposante verwantschapstombe vervaardigd in Valenciennes, mogelijk ook in opdracht van Albrecht. Uit latere posten wordt duidelijk dat de Haagse tombe inderdaad behalve een *gisant* of ligbeeld van de gravin, *pleurants* bevatte: door middel van deze figuren met wapenschilden werden relaties in beeld gebracht, meestal voorouders- en verwanten of edelen die een breder netwerk verbeeldden. Wie precies zijn afgebeeld is niet meer te achterhalen. Of de *gisant* gelijkenis vertoonde met de overleden gravin blijft eveneens onduidelijk; ook zij was waarschijnlijk te identificeren aan de hand van een epitaaf met wapenschild. In de hofkapel zijn door grafelijke familieleden geen andere tombes geplaatst, die de eigen Beierse dynastie zichtbaar zouden hebben gemaakt. De grafelijke voorgangers werden wel gevisualiseerd in een reeks houten gravenbeelden in de kapel. In de contemporaine rekeningen zijn slechts betalingen te vinden voor een houten beeld van Willem V voor ‘inden capelle inden Haghe’; vijftiende-eeuwse rekeningen geven vervolgens bewijs van beelden voor zijn broer Albrecht, diens zoon Willem VI, en zijn dochter Jacoba, alsook eerdere vorsten, en voor de waarschijnlijke positie ervan in ondiepe nissen in het oksaal. Aangezien deze beelden een prominente plek hadden achter het hoofdaltaar, waren de afgebeelde eerdere graven van Holland het onderwerp van gebeden voor hun zielenheil. Ervan uitgaande dat de beeldenreeks, met bij ieder beeld een naam- en wapenbord, vanaf de installatie van het oksaal in 1373 in de kapel te zien was, kan Albrecht met deze reeks zijn positie hebben willen legitimeren en consolideren. Na het kinderloos overlijden van Willem IV had een dynastiewisseling via vrouwelijke lijn plaatsgevonden en was vervolgens zijn broer ongeschikt bevonden, wat had geleid tot Albrechts bestuur, dat in de eerste jaren nog door verschillende partijen werd aangevochten. Het feit dat hij aan het einde van de jaren 1360 zijn hof uitbreidde door van de hofkapel een kapittelkerk te maken, lijkt een uitdrukking te zijn van het feit dat zijn bestuur gestabiliseerd was en zijn positie niet langer betwist. In deze context past de plaatsing van de beeldenreeks. De houten graven-figuren waren daarbij een visuele uitwerking van de in kronieken opgetekende genealogieën van de graven van Holland; dit bevestigt de toen al bestaande gewoonte de geschiedenis van Holland te vatten in opeenvolgende biografieën van vorsten. De reeks werd in de vijftiende eeuw – na opnieuw een dynastieke wisseling – door de Bourgondische hertogen, als nieuwe graven van Holland, voortgezet.

Het portret van de graven is bewaard gebleven op zegels en munten, besproken in hoofdstuk 2. Iedere vorst gaf bezegelde oorkonden uit en liet munten slaan, waardoor de gekozen afbeelding een grote verspreiding kende; zo is er voor iedere graaf nog materiaal bewaard gebleven, waarvan hier voor het eerst een selectie is bestudeerd. Aan de hand van de ermee bezegelde oorkondes kunnen zegels veelal gedateerd en dus aan een politieke situatie gekoppeld worden. Het zegel blijkt daarbij niet zozeer een persoonsgebonden als wel een functiegebonden teken te zijn. Voor het hertogdom Beieren-Straubing enerzijds en de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen anderzijds gebruikte Albrecht twee verschillende zegels. Op een vroeg, Beiers exemplaar is niet in het randschrift opgenomen dat hij de graafschappen bestuurt, maar de beeldenaar toont hem met een banier met het gekwartierde Beiers-Hollands/Henegouwse wapen. Dit moet geïnterpreteerd worden als een claim op de graafschappen gericht aan op dat moment nog rivaliserende verwanten. Hieruit kan

worden afgeleid dat het afgebeelde iconografisch relevant was. Enkele rekeningposten bevestigden dat het grafelijk zegel bij elke statusverandering opnieuw werd gesneden. Bijvoorbeeld toen Willem V overleed en zijn broer Albrecht zich daadwerkelijk graaf mocht noemen; toen diens zoon Willem zich eerst tot ridder liet slaan, vervolgens gouverneur van Henegouwen werd en later zijn vader opvolgde; en toen zijn broer Jan zich als graaf profileerde in een poging het erfrecht Jacoba te betwisten, doch in plaats daarvan de titel *filius* diende te gebruiken. Ook munten kunnen, aan de hand van bewaard gebleven muntordonnanties, precies gedateerd worden en binnen de gegeven context iconografische relevantie hebben gehad. Uit de rekeningen blijkt dat specifiek munten met portretten ten geschenke werden gegeven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Willemgulden die Albrecht in naam van zijn broer liet slaan en weggaf. Feodale relaties komen tevens op munten tot uitdrukking: Willem V muntte zelf in 1354 een gouden schild met daarop een afbeelding van de keizer, om de leenrelatie tot zijn opperheer duidelijk te maken. De vorige keizer was zijn vader Lodewijk de Beier geweest, aan wie hij zijn positie te danken had omdat deze had bepaald over de toewijzing van de graafschappen aan zijn echtgenote, Willems moeder. De volgende keizer, Karel IV, moest deze positie echter opnieuw bevestigen, zoals dat ook gold voor andere vorsten met eenzelfde leenrelatie tot de keizer, en is degene die op de schild is afgebeeld. Willem VI (eerst naar zijn Franse leengoed aangeduid als ‘van Oostervant’), die als rechtmatig erfgenaam van zijn vader regeerde, introduceerde een nieuw motief op zijn zegels en munten, de tuin; dit motief was eerder alleen gebruikt in de vorm van halskettingen, die hij vanaf 1387 samen met zijn vader had uitgedeeld. Willem combineerde het met een iconografie van ‘onrusten’ en waarschijnlijk een motto. Dit programma was niet zozeer bedoeld om zijn macht te legitimeren, maar vooral om zijn beleid te visualiseren: het symbool van de tuin stond voor het bewaken van de eenheid van de drie graafschappen en de eensgezindheid van iedereen in die graafschappen. Diverse ongeregeldeheden maakten dit tot een uitdaging: de twisten aan het begin van de jaren 1390 waarbij Hollandse en Zeeuwse edelen politieke facties vormden, een episode van de zogenaamde Hoekse en Kabeljauwse Twisten; de oorlog tegen de Friezen als hernieuwde poging hun gebied weer onder grafelijk gezag te brengen aan het einde van het decennium, bedoeld om genoemde edelen weer samen te brengen tegen een gezamenlijke vijand; en de oorlog tegen de te machtig geworden heer van Arkel na 1400, die door diens autonomie een bedreiging vormde voor Willem. De orde van de tuin was anders dan tot nu toe gedacht geen ridderorde, maar een netwerk rond de vorst die daartoe speciaal vervaardigde onderscheidende tekens verspreidde. Omdat het streven naar eenheid een deugd was, gebruikten Jacoba en Jan van Beieren eveneens het motief van de tuin, hoewel zij door elkaar te bevechten juist tweestrijd creëerden.

In hoofdstuk 3 blijkt dat de portretten van de graven op papier en perkament een veel minder duidelijke functie hadden en daardoor minder eenvoudig te duiden zijn. In de bestaande literatuur zijn hiertoe wel pogingen gedaan. De meeste portretten zijn echter niet met volledige zekerheid te identificeren daar een naam en/of wapenschild veelal ontbreekt. De figuren afgebeeld in het encyclopedische handschrift van de *Tafel vanden kersten ghelove* en een Latijns getijdenboek zijn, naar alle waarschijnlijkheid, Albrecht respectievelijk zijn tweede echtgenote Margaretha van Kleef. De figuur van Albrecht gaat echter gepaard met een wapenensemble dat niet per se het zijne hoeft te zijn geweest vanwege het verder nergens anders geregistreerde helmteken. Edelen konden wisselende symbolen als helmteken gebruiken, maar

dit teken is niet als dat van Albrecht te identificeren; het wapenensemble zou daarom ook een latere toevoeging aan de verluchting van een van zijn zoons kunnen zijn. Naar Margaretha wordt achterin het handschrift verwezen in een latere inscriptie maar deze is niet geheel eenduidig. Waarschijnlijk ontbraken naam en wapentekens in eerste instantie omdat de boeken bedoeld waren voor eigen gebruik. Een fragmentarische tekening van een rijk gekleed hofgezelschap, waarvan een aantal mannen afgebeeld is met het teken van de Sint-Anthoniusorde, is alleen aan de hand van dat teken beschouwd als een portret van Haagse hovelingen. De graven van Holland zouden deze orde gesticht hebben, wat de aanleiding was de figuren als historische personen te duiden; een stichting door de graven kan echter niet worden bewezen, hoewel ze er wel bij betrokken zullen zijn geweest. Hoe dan ook is de methode gebruikt om de figuren in de tekening te identificeren – een vergelijking met niet-contemporaine portretten – een onzekere. Technisch onderzoek heeft aangetoond dat inscripties of wapentekens nooit aanwezig zijn geweest, dus kan worden gesteld dat de oorspronkelijke tekening in kleine kring bekeken werd. Wanneer de identificatie van de afgebeelde persoon noodzakelijk was, voor religieuze of politieke doeleinden, werd een portret voorzien van naam en wapenteken. Een goed voorbeeld daarvan is het schandbeeld van Jan van Beieren op de schimpbrief, opgesteld in opdracht van een door Jan benadeelde Duitse edelman, en in veelvoud verspreid om zijn reputatie te schaden. Deze negatieve afbeelding staat in contrast met die in de zogenaamde kustminiatur, met een vorst die op een bedrijvig strand bidt om welvaart voor zijn onderdanen. Aangezien deze waarschijnlijk is geschilderd door Jan van Eyck, lijkt het voor de hand te liggen dat Jan van Beieren is afgebeeld. Diens naam ontbreekt echter en de standaard met het Beiers-Holland/Henegouwse wapenteken was voor tijdgenoten wellicht duidelijk, maar blijft in retrospectief voor meerdere interpretaties vatbaar.

Geen van de in deze drie hoofdstukken besproken iconografieën en zeker niet het traditionele gebruik van het wapenteken zijn aan te duiden als innovatief; echter, de wijze waarop ze door de graven uit het Beierse huis zijn ingezet, geeft enig inzicht in verbeelding van status en ambities door verschillende leden van eenzelfde dynastie. Voor de bewaard gebleven voorstellingen op perkament of papier konden in de rekeningen geen betalingen worden gevonden. Uit een analyse van in de rekeningen vermelde opdrachten voor representaties blijkt dat de graven hun macht niet zozeer lieten verbeelden door middel van portretten van zichzelf, maar hiervoor vooral gebruik maakten van het zelfstandige wapenteken. Uit het geheel van betalingen wordt ook duidelijk dat de grafelijke materiële representatie slechts voor een klein deel bestond uit objecten met voorstellingen vergeleken bij het aandeel andere luxe objecten.

Inventarisatie: object in context

In het tweede deel zijn de grafelijke rekeningen als bron kritisch bekeken om te bepalen op welke wijze deze voor kunsthistorisch onderzoek gebruikt kunnen worden. In hoofdstuk 4 wordt aangetoond dat de boekhoudmethoden gebezigd in de verschillende gebieden, Holland en Zeeland, Henegouwen, en Beieren-Straubing, met de vorming van deze personele unie niet met elkaar in overeenstemming werden gebracht. In Holland werden uitgaven voor de hofhouding vanaf 1371 systematisch en per uitgave in de meest centrale rekeningen genoteerd, die tevens voor een groot deel bewaard zijn gebleven; ook zijn de uitgaven voor de hofhouding gespecificeerd in de rekeningposten opgenomen, met in ieder geval één rubriek bedoeld voor alleen objecten en luxe stoffen (*Juwelen en guldenlaken*). Voor de periode tot 1389 werden

bovendien totalen van Henegouwse inkomsten en uitgaven gedaan in Henegouwse steden genoteerd in de Hollandse administratie; het lijkt erop dat de Hollandse registratie gedurende deze periode een belangrijkere plaats had dan de Henegouwse. Daar werden aparte rekeningen bijgehouden voor de hofhouding, de *comptes de l'hôtel*, die voor een groot deel verloren zijn gegaan; hierin stonden vooral samengevatte verwijzingen naar losse specificaties die over verschillende archieven verspreid zijn geraakt. Slechts over de periode dat Willem van Oostervant gouverneur was in Henegouwen zijn de Franstalige rekeningen door een Hollandse klerk op Hollandse wijze opgesteld. De paar bewaard gebleven Beierse rekeningen, die slechts tweemaal drie jaar verantwoord, tonen duidelijk het verschil tussen uitgaven voor een hof met en een hof zonder vorst: alleen die genoteerd voor Albrecht junior die als gouverneur het hertogdom bestuurde bevatten relevante posten over luxe objecten. Deze Duitstalige rekeningen bevatten echter geen rubriek speciaal voor objecten. Het feit dat in de Hollandse administratie betalingen voor materiële representatie gespecificeerd zijn opgeschreven, betekent niet dat de informatie over de objecten heel uitgebreid is. Omschrijvingen ontbreken over het algemeen volledig omdat niet zozeer het object als wel de betaling in herinnering moest worden gebracht. Van de eigenschappen van een betaling werden er vaak maar één of enkele genoteerd: de verkoper, de ontvanger, de plaats, of de gelegenheid. De Hollandse rekeningen, zo blijkt uit een analyse van de specifieke eigenschappen ervan, lenen zich desalniettemin het beste voor onderzoek naar materiële representatie, wat de voorkeur voor dit materiaal legitimeert.

In hoofdstuk 5 zijn de Hollandse rekeningen vergeleken met de paar aan het hof te relateren inventarissen. De meeste van deze lijsten dateren van na 1425 toen de overdracht van goederen aan de Bourgondische hertog en zijn bestuur op afstand redenen waren voor het registreren van objecten. Het bleek onmogelijk volgens de rekeningen aangeschafte objecten terug te vinden in de inventarissen, niet in het minst omdat inventarissen zich beperken tot de uiterlijke kenmerken van een object, die juist niet zijn opgenomen in de rekeningen. Aangezien ten tijde van het inventariseren de omstandigheden van verkrijging al lang vergeten waren, werden omschrijvingen gegeven om het ene object van het andere te kunnen onderscheiden. Bij gebrek aan eigentijdse inventarissen van het Binnenhof zijn de rekeningen zelf als het ware als boedelinventaris benaderd om te bekijken waar welke objecten aanwezig waren. Daarbij bleek vooral een onderscheid tussen openbare ruimten en (semi-)privé kamers met in het verlengde daarvan objecten voor algemeen nut en die specifiek bedoeld voor de graaf en gravin. De raadkamer en kapel hadden een vrij vaste indeling; de grote zaal kon waarschijnlijk voor elke gelegenheid anders worden ingericht. Wel bewaard gebleven boedelinventarissen van woningen in Parijs en Bergen (Henegouwen) en van het Bourgondische Binnenhof geven de situatie weer na afloop van grafelijke bewoning. Omdat uitgaven voor de hofkapel werden geregistreerd in een daarvoor bestemde rubriek in de rentmeestersrekeningen, bestond de verwachting dat deze wel gerelateerd konden worden aan items in de twee vijftiende-eeuwse inventarissen van de hofkapel. Zoals gezegd zijn de rekeningen hiervoor te weinig specifiek, en kan zodoende geen conclusie worden getrokken over de levensduur van objecten. Enkele Franstalige lijstjes geven inzicht in het persoonlijke bezit van Willem VI, Jacoba van Beieren en Margaretha van Bourgondië, dat vooral bestond uit kleding en edelmetalen objecten. Opmerkelijk genoeg wordt in geen van de inventarissen een waarde gegeven aan de geregistreerde objecten; de documenten waren niet bedoeld om te taxeren wat het bezit van de

vorsten waard was, maar om (eventueel bij verplaatsing) het bezit compleet te houden. Alleen in de rekening van de testament-executeurs van Jacoba, die ook wel als inventaris is beschouwd, wordt een bedrag aan de objecten gegeven die werden verkocht om Jacoba's schuld te vereffenen. Opmerkingen over de conditie van objecten zijn slechts te vinden in de al genoemde Binnenhof-inventaris, opgemaakt toen het hof al niet meer als residentie werd gebruikt en bepaalde objecten lange tijd niet meer onderhouden waren. Objecten werden uiteraard ook weggeschonken om onderlinge relaties aan het hof te verstevigen. Omdat aan het Haagse hof geen lijsten zijn aangelegd van weggegeven en ontvangen geschenken, moeten de rekeningen opnieuw als inventaris benaderd worden om dit gebruik toe te kunnen lichten. De ontvangst van een object werd alleen geregistreerd als deze werd afgeleverd door een bode die daarvoor werd beloond met een fooi. Het ging overigens niet alleen om objecten, maar tevens om voedingswaren, dieren en stoffen; daarbij schonk iedereen naar vermogen. Weg te geven objecten zijn duidelijker in de rekeningen opgenomen, omdat deze veelal eerst moesten worden aangeschaft, en vallen binnen twee categorieën: votief geschenken en diplomatieke giften. De nadruk ligt op de laatste: het uitdelen van de tekens van de tuin is hiervan een voorbeeld en vooral ook het uitwisselen van geschenken rond nieuwjaar was een goed hoofs gebruik. Een inventariserende benadering van de rekeningen blijkt ondanks de financiële insteek van deze documenten vruchtbaar.

Objecten met en zonder figuratieve decoratie worden vergeleken in hoofdstuk 6. Door het taalgebruik en de indeling van de rekeningen te bestuderen in relatie tot de aantallen objecten aangeschaft vanaf 1371, kan inzicht worden gegeven in voorkeuren voor specifieke objecten aan het Haagse hof. De edelsmeedkunst wordt eerst behandeld, in de rekeningen opgetekend onder *Juwelen ende guldenlaken*, de enige vaste rubriek specifiek voor objecten. Er waren stukken die individueel imponeerden, zoals een verguld tafelstuk in de vorm van een boom, en stukken die in grote aantallen indruk maakten, zoals de stapels zilveren schalen op de zogenoemde kredenstafel. Kroezen en hechtselen (broches) kwamen veelvuldig voor en waren de objecten die het meest werden weggegeven. Steevast wordt in de rekeningposten het aantal ingezette parels en edelstenen en het gewicht van het object in edelmetaal genoemd. De opvatting dat edelmetalen voorwerpen inwisselbaar waren voor zilveren en gouden muntstukken gaat echter niet op. De bewerking deed er wel degelijk toe: wanneer genoteerd, bedroeg het maakloon zo'n dertig procent van het totaalbedrag. Het merendeel van deze edelmetalen objecten betrof al dan niet versierde gebruiksobjecten, dus vaatwerk of sieraden. Er waren ook voorwerpen die in de eerste plaats een afbeelding vormden. Van deze objecten wordt ofwel de soortnaam genoemd zonder toelichting op wat het voor moest stellen, ofwel de iconografie wordt gegeven zonder uitleg wat voor object het was. Door de rubriek en/of de maker te identificeren, wordt duidelijk of het gaat om een edelmetalen objecten, om tapijt- en borduurkunst, houten beelden of schilderkunst. Zo betroffen 'schilderye' niet de objecten zelf (het woord wordt pas later gebruikt voor beschilderde panelen) maar wat afgebeeld moest worden, namelijk wapenschilden, ongeacht welk medium is gebruikt: wapenschilden konden gesmeed, geborduurd of geschilderd zijn. Na 1400 verschijnt in de rekeningen negenmaal de rubriek *Harnasch ende schilderye* voor deze uitgaven. Zoals geldt voor alle soorten afbeeldingen hing het gebruikte materiaal af van omstandigheden en het beoogde gebruik van de afbeelding. Met de ongeregelheden en oorlogen na 1390 nam bijvoorbeeld de toepassing van het geschilderde wapenteken op doek en paneel toe, ten opzichte van het geborduurde

schildje dat op tapijten en kleden gestikt in stabiele tijden een verbeelding van macht was. De onwennige terminologie in de rekeningen doet vermoeden dat de autonome afbeelding aan het hof in deze periode nog niet tot de representatieve traditie behoorde.

Naar aanleiding van deze drie hoofdstukken kan de meest volledige benadering van de rekeningen als kunsthistorische bron worden omschreven als een combinatie van een analyse van de toegepaste boekhoudmethode en indeling, een inventarisatie van informatie in het geheel aan relevante rekeningposten, en een minutieuze bestudering van formuleringen en woordkeuze in specifieke rekeningposten.

Organisatie: werken voor het hof

In het derde deel worden de lieden die betrokken waren bij de verkrijging en totstandkoming van materiële representatie centraal gesteld. Wanneer dezelfde lieden vaker in de rekeningen voorkomen kunnen hun (al dan niet impliciet gebleven) rol en (meestal zijdelings genoemde) omstandigheden worden toegelicht. In hoofdstuk 7 wordt eerst gekeken naar de bemiddelende hovelingen. Het hof was een organisatie die wat betreft functieverdeling naar rang was ingedeeld: edelen vervulden als meesters ceremoniële taken, *garsoenen* deden het eigenlijke werk en werden bijgestaan door knechten. Status werd gemarkeerd door de jaarlijks te ontvangen livrei, die naar kleur en kwaliteit verschilde per rang; men droeg dus nog niet specifiek de kleuren van de vorst. Hoewel een uitgebreide hofhouding bijdroeg aan de representatie van de vorst, probeerde deze de kosten voor een vaak rap uitdijende *herberg* in te perken. De hovelingen werkten onbezoldigd en kregen behalve de livrei kost en inwoning, en eventuele voordelen voortkomend uit hun taken. Door middel van twee bewaard gebleven aan elkaar gerelateerde ordonnantieteksten uit 1354 werd vastgelegd wie wat mocht ontvangen. In de erin opgenomen lijst worden ook functietitels opgesomd. Uit de rekeningen blijkt dat een groot deel van deze functionarissen incidenteel betrokken was bij de aanschaf van luxe objecten; meer structureel ging het om kamerlingen, jonkvrouwen, klerken en de tesorier. De rol van de twee laatsten, te deduceren uit passieve formuleringen waarin de handelende persoon impliciet blijft, is noemenswaardig: de centrale ontvanger en klerken betaalden de andere bemiddelaars de bedragen terug die zij hadden voorgeschoten en door middel van een declaratie inbrachten in de administratie. De tesorier hield er bovendien een eigen collectie edelmetalen objecten op na die wanneer noodzakelijk konden worden verkocht aan de grafelijke administratie. Omdat deze regeling maar eenmaal wordt toegelicht en de tesorier zichzelf in andere rekeningposten niet noemde als aanbieder, lijken de bij hem aangeschafte objecten geen herkomst te hebben. Met het vervullen van deze functies was de tesorier een spil in de grafelijke consumptie. De betrokkenheid van de graaf en gravin, zoals die is vastgelegd in de rekeningposten, lijkt daarbij beperkt te zijn geweest; een enkele keer zijn ze bij een aanschaf betrokken, vaker wordt door de hovelingen in hun behoefte voorzien zonder een in de rekeningen geregistreerde opdracht. Behalve en misschien wel als gevolg van de centrale rol van de tesorier, was er geen specifieke organisatorische structuur nodig om te kunnen voorzien in de behoefte aan materiële representatie. Dit hing waarschijnlijk samen met de middelgrote omvang van het hof.

Betrokken kooplieden zijn het onderwerp van de eerste helft van hoofdstuk 8. De jaarlijkse aanschaf van livreilaken in de Zuid-Nederlandse lakensteden en het vervoer naar het hof in Holland of Henegouwen werd meestal gedaan door een hoveling, bijgestaan door

kooplieden. Aankoopbedragen en onkosten voor logistiek werden daarom opgenomen in de rekeningen en geven inzicht in de omstandigheden waarmee ook kooplieden steevast te maken hadden. Behalve laken voor de gehele hofhouding werden bij kooplieden luxestoffen, veelal vanuit het Middellandse Zeegebied en het oosten, en bont, vooral uit het noorden en noordoosten, aangeschaft voor de grafelijke familieleden. Naast de steden in de zuidelijke Nederlanden werd deze luxe bijvoorbeeld verhandeld in de bisschopsstad Utrecht. Handelaren in objecten waren er van verschillend kaliber: van de kooplieden die zich specialiseerden in edelmetalen objecten en tevens of vooral handelden in geld, tot de kramers die met allerhande objecten al rondtrekkend het hof bezochten. Het zijn deze laatste die beschilderde paneeltjes, gebedssnoeren en spiegels aanboden. Het feit dat het hof zich gedurende een groot deel van de hier bestudeerde periode regelmatig verplaatste tussen Holland en Henegouwen via Vlaanderen en Brabant, maakte dat hovelingen met grote regelmaat in contact kwamen met kooplieden en op de hoogte bleven van ontwikkelingen in de markt.

In de tweede helft van hoofdstuk 8 worden de betrokken ambachtslieden voor het voetlicht gebracht. Het hof had een eigen *taelgerije*, een naaiatelier waar de aankleding van het hof en kleding voor de graaf en gravin werd gemaakt. Voor de vervaardiging van een kamer, een set bij elkaar horende hangsels, kleden en tapijten bestikt met honderden wapenschilden, moest het hoofd van het atelier in de jaren 1370 nog zelf de samenwerkingsverbanden organiseren tussen verschillende externe borduurwerkers, met name werkzaam in Brussel. In later decennia wordt de organisatie uitbesteed aan een van hen en verdwijnen de specifieke deelbetalingen uit de rekeningen. Dan blijkt ook dat de aanwezige borduurwerkers niet meer zozeer de *taelgerije* runden als wel zich ieder gingen richten op de behoeften van een van de grafelijke gezinsleden. In tegenstelling tot borduurwerkers, waren goudsmeden voor het grootse deel van de onderzochte periode niet in vaste dienst, en juist daarom bevatten de rekeningen een grote hoeveelheid posten over zelfstandigen die gezamenlijk in de behoefte aan edelmetaal voorzagen. In de grotere Hollandse steden alsook in Den Haag waren diverse goudsmeden gevestigd die reparaties voor de graaf uitvoerden en nieuwe objecten smeedden; een paar van hen handelden wellicht tevens in objecten, een maakproces wordt niet altijd in de rekeningen benoemd. Voor de vervaardiging van de besproken tombe in de hofkapel werd, mogelijk omdat er geen hoveling beschikbaar was met deze expertise, een Beierse beeldenmaker ingezet die Brabantse beeldhouwers uitzocht en contracteerde. Hun contract is niet bewaard gebleven maar moet vergelijkbaar zijn met dat van een Henegouwse beeldhouwer die in dezelfde periode een altaar maakte voor de Haarlemse Bavokerk. Deze beeldhouwer werd aangenomen en geïnstrueerd door de bouwmeester van deze stad, die later zelf in dienst trad aan het Binnenhof. Een afschrift van de oorkonde waarin hij werd aangesteld bleef bewaard met daarin de voorwaarden van zijn aanstelling, die gelijk zullen zijn geweest voor andere aangestelde ambachtslieden. Een vast dienstverband betekent wel dat de ambachtsman niet meer per dienst of per stuk werd betaald en Engelbrechts activiteiten dus niet meer in de rekeningen worden geregistreerd. Een enkele in de rekeningen genoemde beeldenmaker is tevens uit andere bronnen bekend, en er is er één die daadwerkelijk is te koppelen aan bewaard gebleven schilderwerk (zij het uit zijn latere carrière). Jan van Eyck ontving als enige een doorlopend bedrag (pandgeld), wat zijn speciale positie kenmerkt. Echter, zoals gezegd ontbreken betalingen voor specifieke werkzaamheden en blijft onduidelijk wat Jan van Eyck in dienst van het Haagse hof schilderde. Het feit dat maar zo weinig lieden in vaste dienst werden

aangenomen is dus voordelig bij een onderzoek naar individuele ambachtslieden in deze periode. Omdat het hof zowel korte als langdurige contacten onderhield met minstens zoveel kooplieden als ambachtslieden, van heinde en verre, waren alle luxe objecten voor de graaf en gravin binnen handbereik.

In hoofdstuk 9 worden de lieden besproken die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt: de grafelijke klerken die de betalingen voor luxe objecten noteerden in de bewaard gebleven rekeningen. De informatie in de rekeningposten is gecombineerd met een bestudering van de rekeningen als materieel object, als de boeken zoals ze in de kanselarij werden gehanteerd. Zo kon worden vastgesteld dat in de eerste decennia van de hier bestudeerde periode de aangelegde kladadministratie de tesorier, na het afsluiten van het rekeningjaar, twee kopieën liet uitschrijven van de kladadministratie. Zodoende werden drie exemplaren ingebracht bij het controleren van de rekeningen, het afhoren: een klad- en twee netversies. Er zijn tot 1390 steeds twee van de rondgaande exemplaren door de kanselarij gearchiveerd, die veelal bewaard bleven; de derde kwam mogelijk toe aan de verantwoordelijke ambtenaar en ging met diens persoonlijke archief verloren. Deze rekeningen zijn dikwijls versierd met tekeningen, waarschijnlijk aangebracht door de klerken zelf, maar moeten nog steeds als puur administratieve documenten worden beschouwd. Vanaf 1390 is slechts één exemplaar overgeleverd. Bij het afhoren werden nog slechts de netexemplaren van de rekening gebruikt, waarvan er een in de kanselarij werd gearchiveerd en de ander in het bezit van de ambtenaar verloren ging. De kladversie werd niet meer ingebracht omdat deze hiertoe waarschijnlijk niet langer geschikt werd geacht. In de enkelvoudig overgeleverde rekeningen kan worden vastgesteld dat schrift, bladopmaak en versieringen verfijnder zijn geworden. Na 1400, bevatten de betreffende rekeningen posten waarin deze extra toewijding werd geregistreerd. Behalve betalingen voor de door de klerken gemaakte onkosten, wordt ook de vervaardiging van steeds twee netexemplaren gespecificeerd: het aanschaffen en voorbereiden van de bladen perkament en het overschrijven van de posten wordt genoemd. In twee opeenvolgende jaren bevatten de rekeningen zelfs betalingen aan een externe verluchter voor het versieren van de belangrijkste initialen. Het afhoren bestond essentieel uit het bevestigen of beëindigen van de relatie tussen de vorst en de ambtenaar in bijzijn van zijn belangrijkste edelen. Met het stijgende aanzien van de tesorier had ook deze ceremonie aan belang gewonnen. De tesorier had er dus baat bij de rekeningen op hun best te presenteren – volledig, correct en gedecoreerd – opdat zijn professionaliteit zijn centrale positie verstevigde en de vorst en edelen werden bediend met accurate en esthetisch plezierige documenten. Omdat het geenszins gebruikelijk was administratieve documenten te decoreren, kunnen deze rekeningboeken zelf als materiële representatie beschouwd worden.

In de laatste drie hoofdstukken is gebleken dat aan het Haagse hof niet zozeer sprake was van mecenaat, waarbij de graaf en gravin objecten in opdracht lieten vervaardigen met behulp van specifieke hovelingen en in vaste dienst genomen ambachtslieden. Beter kan worden gesproken van consumptie, waarbij objecten vooral zonder specifieke instructie door verschillende hovelingen bij allerhande koop- en ambachtslieden voor hen werden aangeschaft. De definitie hofkunst is dus niet van toepassing. Wel waren er wel degelijk luxe objecten en afbeeldingen aan het hof aanwezig. Slechts zelden kon een overgeleverd voorwerp aan een van de in de rekeningen genoemde lieden gerelateerd worden. Bij het onderzoek naar de totstandkoming van de administratie zelf zijn bewaard gebleven rekeningen en betrokken

klerken wel met elkaar te verbinden. Zo werd duidelijk dat de klerken zich bewust waren van de uitstraling van een net geordende, geschreven en versierde rekening. De zorg die door de klerken aan het uiterlijk van de rekeningen is besteed, past in de aandacht voor materiële representatie in het algemeen, zoals blijkt uit de inhoud van de genoteerde posten: de hovelingen aan het Haagse hof waren zich bewust van de potentie van materiële representatie en zorgden dat het de graaf aan niets ontbrak, zodat met behulp van luxe objecten en afbeeldingen het beeld van een competente vorst kon worden gecommuniceerd. Met deze studie is voor het eerst een alomvattend beeld gegeven van deze in de Hollandse rekeningen opgetekende materiële representatie.